

L'EUCARISTIA EN ELS DIPÒSITS DE RELÍQUIES PER A LA CONSAGRACIÓ DELS ALTARS HISPÀNICS D'ÈPOCA VISIGÒTICA

per CRISTINA GODOY FERNÁNDEZ

En aquest treball volem analitzar el costum litúrgic de la col·locació de l'Eucaristia en el mateix dipòsit de les relíquies, a l'hora de consagrar un altar, poc documentat en època visigòtica en terres hispàniques. Tenim coneixement d'aquest ritus per dues inscripcions monumentals que daten de mitjan segle VII.

LES INSCRIPCIONS

Els documents epigràfics als quals ens referim formen part de la sèrie de les inscripcions monumentals editades per J. Vives:¹

1. Vives 307. Procedeix de la localitat granadina d'Acci (Guadix). És una ara romana aprofitada que presenta un epígraf romà a la seva cara principal. La inscripció cristiana està dividida en tres parts inscrites a les altres cares restants del cip. La transcripció de Vives és la següent:²

- a** In nomine Dni sacrat[a]
[es]t eclesia domne Me [..]
3 [..C]rucis die ter[tio]
[id]us Maias ann[o]
[u]ndecimo et qu[arto]
6 [r]egno gloriosis[simo]
[ru]m dominor. nror. [Chin]
[da]suindi et Reccisu[indi]
9 [re]gum et quinto deci[mo]
[po]ntiucatus san[ctis]
[si]mi Iusti episco[pi]

1. J. VIVES, *Inscripciones de la España romana y visigoda*, Barcelona, 1969.

2. J. VIVES, *Inscripciones...*, p. 102-103.

- b** recondite sunt ic reliq[ui]e de]
cruore Dni, sci Babile, sec [...]
- 3 [de] **pane Dni**, sce Paule, sci Es[tefani]
 [de] cruce Dni, de sepulcro [Dni],
 [de u]este Dni, sce Crucis, sci Iu[liani],
- 6 [sci] Felici Gerudesis, sci And[ree],
 [sci R]ocati, sci Clementi, scor. F[austi],
 [Ianu]ari et Martialis, [scor.]
- 9 [septe]m Dormientes in E[fesum]
 [scor.] Geruasi et Protas[i, de lig]
 [no s]ce Crucis, sci Iu[liani],
- 12 sci Saturnini, sce [Iuste]
 [et Ru]fine, scor. Ferre[oli et]
 [Eu]lalie, sci Iusti et Pasto[ri],
- c** [s]corum Facundi <et> P
 [ri]mitiui, sce Leuc[adie],
- 3 [sci] Saturnini, sc[i Ius]
 [ti e]t Pastori, sc[i Cri]
 [stof]ori.

Sortosament és una de les inscripcions visigòtiques on hi figura la datació, que correspon a l'any 652 de la nostra era. S'especifica per al·lusió als anys de regnat dels monarques visigots: l'any onzè del rei Khindasvint i quart de Recesvint. Així també s'esmenta el quinzè any de l'episcopat de Just, bisbe d'Acci, que deuria començar segurament cap a l'any 637.³ A més a més, s'assenyala el dia concret en que va tenir lloc la consagració, el 13 de maig, que era diumenge, com manaven els cànons de l'Església.⁴

Dels tres fragments en què està dividida la inscripció, per les característiques del peu que ja hem comentat, la primera part —la *a* de la transcripció de Vives— esmenta el nom de l'església, el dia de la consagració i la datació en referència als reis, i, en acabat, el nom del bisbe accità que faria la consagració.

La segona i tercera part —les corresponents a la *b* i la *c* de la transcripció de Vives— constitueixen la llista detallada de les relíquies que es varen depositar en aquesta consagració. D'aquestes relíquies volem destacar les que s'esmenten al v. 2 *cruore Dni* i al v. 3 *de pane Dni*, com la sang i el cos del Senyor. Sens dubte es tracta de les espècies eucarístiques, que acompanyarien la deposició de relíquies amb un sentit teològic i litúrgic d'unió del sacrifici dels màrtirs a la passió redemptora de Crist.

3. Aquesta data es pot calcular si restem els quinze anys que s'esmenten en la inscripció que data del 652.

4. Les cerimònies de consagració de les esglésies havien de fer-se en diumenge. Vegeu més endavant.

2. Vives 548. Prové de la ciutat de Mèrida. El suport és un bloc d'un monument romà aprofitat per fer de *stipes* d'altar i sobre el qual es va gravar la inscripció. La transcripció de Vives és la següent:⁵

- Dedicata est hac aula ad nomen [sce. Marie glo-]
riosissime matri Domini nostri Hi[esu Xpi. secun-]
3 dum carnem, omniumque virginum princ[ipi atque regi-]
ne cunctorum populorum catolice fidei [... sub cu-]
ius sacre are sunt reliquiae recondite [**de pane Dni.**]
6 **de cruore Dni. ni.**, sci Iohanni Baptiste, sci S/tefani...]
sci. Pauli, sci. Iohanni Evangeliste, sci Iacobi, sci. Iuli[ani...]
sce. Eulaliae, sci. Tirsi, sci. Genesi, sce. Marcille, sub
d. SII kal. Febru[ar. e(ra) DCLXV].

La datació no és tan clara com la de la inscripció anterior, perquè, tot i que l'epigrafista havia fet constar l'any segons l'era hispànica, aquesta cantonada estava feta malbé i resultava il·legible. Malgrat això, el que sí és clar és el dia —8 de les calendes de febrer, el 25 de gener—, que segons Vives, tot seguint de Navascués, hauria de ser de la primera meitat del segle VII, i en concret de l'any 627, perquè és l'any en que el 25 de gener va caure en diumenge.⁶

Aquesta és una inscripció molt interessant que commemora la consagració d'una església dedicada al nom de Maria Mare de Déu, mare de Nostre Senyor Jesucrist, segons la carn, i mare i reina de les verges i tot el poble catòlic. Vives pensa que aquesta inscripció correspondria a un monestir de monges, situat a Mèrida. Aquest fet el relaciona brillantment Vives amb una altra inscripció, trobada també a la mateixa ciutat i datada entorn de l'any 661, que esmenta la construcció d'una porta per a la clausura d'un convent de religioses, realitzada per l'abadessa Eugènia.⁷ Així mateix cal remarcar un altre aspecte important, sobretot si tenim en compte que és un edifici que es troba a Mérida, i és que la *depositio reliquiarum* contenia relíquies de la màrtir local santa Eulàlia.

Però el que creiem realment remarcable d'aquesta inscripció és que cita la presència del Santíssim encapçalant la llista de les relíquies que es van dipositar sota l'altar per a la seva consagració. En efecte, als v. 5 i 6 s'esmenten *de pane Dni* i *de cruore Dni. ni*: el cos i la sang de Nostre Senyor Jesucrist, i a continuació les relíquies dels sants i màrtirs.

5. J. VIVES, *Inscripciones...*, p. 314-315.

6. Vives segueix el seu primer editor, J. M. DE NAVASCUÉS, «La dedicación de la iglesia de Santa María y de todas las vírgenes de Mérida», *Archivo Español de Arqueología*, vol. 21 (1948), p. 309-359. Al seu torn, Y. Duval no sembla estar-hi massa d'acord amb aquesta datació, perquè troba a faltar el nom del bisbe que hauria oficiat la consagració, que creu que és imprescindible. Per això proposa que hiuria deuria figurar a la llacuna de la data a més a més de l'era hispànica, ja que l'espai sembla força ample. Y. DUVAL, «Projet d'enquête sur l'épigraphie martyriale en Espagne Romaine, Visigothique (et Byzantine)», *Antiquité Tardive*, vol. 1 (1993), p. 173-206; p. 186.

7. J. VIVES, *Inscripciones...*, p. 315. Es tracta de la inscripció Vives 358, p. 194.

Si comparem les dues inscripcions, trobem que en tots dos casos constitueixen les actes de consagració d'esglésies i dels seus altars. Ambdues segueixen les pautes d'un formulari epigràfic ben estipulat, que va definir Y. Duval: el verb en passiva, a començament de la inscripció, seguit del subjecte de la dedicació i la resta d'elements com el nom de l'església, el bisbe que la va consagrar i la data de consagració amb el dia concret.⁸ Aquest dia de la consagració, que per prescripció litúrgica havia de celebrar-se en diumenge, passava a formar part del calendari litúrgic de l'església local per commemorar-lo cada any; és per això que hi gravaven el dia en la inscripció amb un sentit gairebé notarial.

LA *DEPOSITIO RELIQUARUM* I L'EUCARISTIA A LES TRADICIONS OCCIDENTALS NO ROMANES

La inclusió de les espècies eucarístiques en els dipòsits de relíquies és una pràctica molt poc coneguda en època paleocristiana a l'Occident mediterrani. A l'Àfrica tardoromana, on s'ha conservat un nombre excepcional d'inscripcions cristianes, no es coneix cap menció de la sang i del cos de Crist en les riques sèries de deposició de relíquies, estudiades per Y. Duval.⁹ Més aviat, les relíquies relacionades amb Crist que apareixen al nord d'Àfrica són fragments de la santa creu i relíquies *a contactu* dels llocs santificats per la vida i passió de Jesús, com per exemple terra procedent de Betlem¹⁰ o del Sant Sepulcre.¹¹ Segons apunta aquesta mateixa investigadora, les relíquies crístitiques es fan cada cop més rares després de l'any 474 i no n'hi ha als dipòsits d'època bizantina.¹² No cal dir que hi ha un silenci absolut sobre la presència de l'Eucaristia en aquests documents epigràfics, motiu pel qual es pot deduir que no existia aquest costum.

Pel que fa a Hispània, tampoc sembla que aquest costum litúrgic estigués gaire arrelat a les esglésies durant l'antiguitat tardana. Llevat de les dues inscripcions que són objecte de la nostra atenció en aquest article —i que recordem que es daten a mitjan segle VII—, els textos patrístics hispànics no diuen res de la col·locació de les espècies eucarístiques en les consagracions dels altars.

En les instruccions donades pel papa Vigili a la seva carta a Profuturus de Braga, l'any 538, es parla de la dedicació de les esglésies recons-

8. Y. DUVAL, «Projet d'enquête...», p. 192-193.

9. Y. DUVAL, *Loca Sanctorum Africae. Le culte des martyrs en Afrique du IVe au VIIe siècle*, Roma, 1982. (= LSA).

10. Aquest és el cas de la deposició de relíquies de Kherbet Oum el Ahdam, datada l'any 359, on s'esmenta un bocí de fusta de la santa creu i terra de Betlem («*de terra promisionis ubi natus est Christus*»). Y. DUVAL, LSA 157, p. 538-539; 541; 550, nota 50; 615-616.

11. Com l'esmentada per sant Agustí que tenia un fidel d'Hipona, *De civ. Dei*, xxii, 8, 6: «*ubi sepultus Christus die tertio resurrexi*».

12. Y. DUVAL, LSA, p. 616.

truïdes —on ja s'havia consagrat el santuari anteriorment—, en les quals només calia fer una missa per santificar l'obra nova; mentre que si, en el cas contrari, s'havia construït una basílica i ja s'havia celebrat una missa sense consagrar-la, calia fer el ritus de consagració sencer.¹³ Aquestes prescripcions, però, no especifiquen quin era el ritus litúrgic que s'havia de seguir, i per tant no sabem si ja s'afegia l'Eucaristia en el dipòsit de relíquies en el ritual romà. Tampoc Isidor de Sevilla, en el seu tractat *De ecclesiasticis officiis*, no esmenta res sobre aquest costum, quan, tot citant un fragment de sant Agustí sobre el culte als sants i el sacrifici eucarístic, insisteix que el prevere no ofereix mai un sacrifici als màrtirs, sinó a Déu, que és el que els ha atorgat la palma del martiri.¹⁴

La legislació canònica d'Hispania a l'època tardorromana i visigòtica tampoc fa cap menció del costum d'incloure el pa eucarístic en la deposició de relíquies. Pel que fa a la consagració i la dedicació de les esglésies, els canons conciliaris denoten més aviat una preocupació per evitar els abusos d'alguns preveres que s'havien arrogat el dret de la dedicació i consagració dels altars,¹⁵ o perquè els bisbes no cobressin res per la consagració de les basíliques¹⁶ o bé per tornar a ratificar el dret de consagració únicament als bisbes.¹⁷

Els textos litúrgics hispànics també són força retrets pel que fa a la dedicació de les esglésies. El *Liber Ordinum* no ha conservat aquest ritu, com comenta estranyat el seu editor, M. Férotin, i per això fa una recerca d'informació sobre la consagració d'esglésies en uns altres documents escrits d'època visigòtica.¹⁸ D'altra banda, l'Antifoner de Lleó sí que contempla l'ofici de consagració de les basíliques, que inclou les vespres i les laudes del matí del dia de la cerimònia, en una vigília d'adoració amb les relíquies per consagrar l'altar, seguida d'una processó solemne d'aquestes relíquies, la seva deposició i, finalment, la unció i vestició de l'altar, abans de celebrar la missa que completava la cerimònia.¹⁹ Però res no s'esmenta sobre la col·locació de les espècies eucarístiques en el dipòsit de les relíquies.

13. PL 84, col. 832.

14. SANT AGUSTÍ, *De ciu. Dei*, llibre 8, cap. 27. SANT ISIDOR DE SEVILLA, *De ecclesiasticis officiis*, llibre I, cap. 25, PL 83, 770. Sobre això, C. GODOY, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona, 1995, p. 52-53; 71-80.

15. I Concili de Braga, any 561, cànon 19. J. VIVES, T. MARÍN i G. MARTÍNEZ, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona i Madrid, 1963, p. 75.

16. II Concili de Braga, any 572, cànon 5. J. VIVES, T. MARÍN i G. MARTÍNEZ, *Concilios visigóticos...*, p. 83.

17. II Concili de Sevilla, any 619, cànon 7. J. VIVES, T. MARÍN i G. MARTÍNEZ, *Concilios visigóticos...*, p. 167-168.

18. M. FÉROTIN, *Le Liber Ordinum en usage dans l'Église Wisigothique et Mozarabe d'Espagne du cinquième au onzième siècle*, Paris, 1904, apèndix III, «La dedicace des églises chez les Wisigoths», col. 506-515.

19. L. BROU i J. VIVES, *Antifonario visigótico mozárabe de la Catedral de León*, Barcelona i Madrid, 1959, p. 431-444. Vegeu respecte a això les conclusions de M. dels S. Gros sobre el parentiu de la litúrgia catalanonarbonesa i la hispànica en l'*ordo* de dedicació de les esglésies que comentem més endavant.

A Milà, pel que sembla, tampoc es coneixia aquest ús litúrgic, almenys pel que fa a l'època antiga. Sant Ambròs fa referència explícita a aquest fet, quan parla de l'altar com a lloc del sacrifici de Crist i de l'associació dels màrtirs. Indica que, mentre el sacrifici de Crist es produeix a sobre l'altar, les relíquies han d'estar a sota: «*Succedant victimae triumphales in loco ubi Christus hostia est. Sed ille super altare qui pro omnibus passus est; isti sub altari qui illius redempti sunt passione.*»²⁰

A les Gàl·lies la tradició litúrgica gal·licana antiga sembla que desconeixia també aquest ritu, malgrat que els llibres litúrgics gal·licans no s'han conservat, si no és en la seva versió híbrida romanofranca. M. Smyth afirma que la cerimònia de la consagració de les esglésies és completament romana i no sembla conservar res del substrat antic gal·licà.²¹

LA DEPOSITIO RELIQUARUM I L'EUCARISTIA A LA TRADICIÓ ROMANA

Pel que sembla, com acabem de veure, el costum d'acompanyar les relíquies de l'Eucaristia no estava gaire arrelat en les tradicions litúrgiques occidentals no romanes. En canvi, a Roma va esdevenir preceptiu a l'*ordo dedicationis basilicae* que s'ha conservat als *ordines romani* i als pontificals d'època medieval. Però cal preguntar-se quan es va estendre aquest ritu a la Ciutat Eterna, i si n'era realment el focus originari.

Analizarem a continuació els textos litúrgics romans que han conservat aquesta praxis als rituals de dedicació de les esglésies i esbrinarem quines dades cronològiques ens aporten:

1. **L'Ordo Romanus XLII**, 10-11: «*Deinde ponit tres particulas corporis Domini intus in confessione, et tres de incenso*». El bisbe havia de col·locar tres partícules de l'Eucaristia a dins de la confessió on es guardaven les relíquies, juntament amb tres grans d'encens.²² Aquest text es pot datar cap al segle VIII, però la redacció es pot situar als segles VI i VII.²³
2. **Sacramentari Gregorià**. Als *Ordines ad ecclesiam dedicandam* editats per Deshusses només es troba la col·locació de l'Eucaristia a una de les tradicions recollida al còdex F, mentre que n'hi ha quatre més que no ho recullen (dels còdexs Pa, S, Y i R). La rúbrica prescriu: «*Deinde ponat tres portiones Corporis Do-*

20. SANT AMBRÓS, *Ep.* 22, 13; PL 16, 1066.

21. M. SMYTH, *La liturgie oubliée. La prière eucharistique en Gaule antique et dans l'Occident non romain*, París, 2003, p. 150. També comenta encuriosit la presència de l'eucaristia als dipòsits de relíquies, nota 5.

22. M. ANDRIEU, *Les Ordines romani du Aut. Moyen Âge*, Lovaina, 1931-1956, 5 v., IV, p. 400.

23. PH. ROUILLARD, *Dictionnaire encyclopedique du christianisme ancien*, t. 2, París, 1990, *sub voce* Rome, liturgie, p. 2193-2196.

mini intro in confessionem et tres de incenso, et recluduntur reliquiae in confessione.»²⁴ Aquest text litúrgic és de mal datar, perquè, tot i que té com a nucli el sacramentari personal del papa Gregori el Gran (590-604), va ser molt retocat posteriorment en època carolíngia, i no podem saber si aquesta rúbrica hauria estat un afegit d'època franca.

3. **Pontifical Romanogermànic**, 33, 40: La rúbrica disposa: «*Deinde ponit tres portiones Corporis Domini intus in confessione et tres de incenso et recluduntur reliquie intus in confessione.*»²⁵ Si bé aquest text data del segle X, compilat entre el 950 i 1000, conté peces arcaiques, entre les quals la dedicació de les esglésies, com la que acabem de citar, on s'indica explícitament el seu origen romà.²⁶
4. **Pontifical Romà de Durandus**, 2, 3: «*Sane precedenti sero ante diem dedicationis pontifex paret reliquias in altari consecrando includendas, ponens eas in decenti et mundo vasculo vitreo, vel eneo, vel alio, cum tribus granis incensi, vel, deficientibus reliquiis, ponat ibi Corpus Domini.*»²⁷

Aquest text es data al segle XIII i es obra de Guillaume Durand, que va recollir els usos de la cúria romana per implantar-los a la seva seu episcopal de Mende, al Llenguadoc. Es tracta d'un text força híbrid dels ritus romans i francs, barrejats amb els germànics, que es va començar a gestar en època de Carlemany. Ben curiosa sembla la instrucció que fa d'incloure les partícules de l'Eucaristia si no hi ha prou relíquies (*deficientibus reliquiis*), com si aquesta pràctica s'hagués originat com a substitutiu de les relíquies dels sants, en el cas de no tenir-ne. Si més no, resulta interessant, perquè aquesta circumstància no l'hem trobat esmentada enlloc més.

Així mateix, cal destacar la riquesa descriptiva de la cerimònia *De ecclesie dedicatione* d'aquest text litúrgic. Caldria fer un estudi acurat, per comparació amb altres textos més ben datats, sobre la formació diacrònica d'aquest *ordo* i diferenciar les parts més antigues de les aportacions més tardanes medievals.

En aquest sentit, resulta força il·lustratiu que el ritu descrit al Pontifical de Durand, que comprèn la vetlla de les relíquies que han de consagrar el nou altar, juntament amb el Santíssim Sacrament, la vigília de la cerimònia, ja es coneixia al segle IV. En efecte, aquest costum ja el tenim documentat a Àfrica l'any

24. JEAN DESHUSSES, *Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, III, Friburg, 1982.

25. C. VOGEL i R. ELZE, *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*, I, Ciutat del Vaticà, 1963, p. 88; Vegeu l'*ordo romanus ad dedicandam ecclesiam* sencer a les p. 82-89.

26. C. VOGEL i R. ELZE, *Le Pontifical Romano-Germanique...*, p. XII.

27. M. ANDRIEU, *Le Pontifical Romain au Moyen-Age, III. Le Pontifical de Guillaume Durand*, Ciutat del Vaticà, 1940, p. 456.

359, pel testimoni de la *Carta de sant Ambròs a la germana Marcellina*, que havia dedicat una església amb el seu nom. Pel que sembla, la cerimònia de dedicació s'iniciava també el vespre anterior, amb una vetlla en memòria dels màrtirs, i continuava l'endemà amb la deposició dels seus cossos sota l'altar i la celebració de l'Eucaristia.²⁸ Recordem que aquesta vetlla sobre les relíquies que havien de consagrar l'altar també la tenim documentada a l'Antifoner de Lleó.²⁹

D'aquesta anàlisi de la documentació litúrgica romana es pot inferir que el costum d'acompanyar les relíquies amb l'Eucaristia en la consagració dels altars el tenim documentat almenys des de finals del segle VII o ja al segle VIII, per l'*Ordo Romanus* XLII. Es fa difícil d'endarrerir-lo més, perquè el Sacramentari Gregorià té moltes inclusions carolíngies, com ja hem comentat, la qual cosa en contamina la datació. Si bé cal tenir present que al papa Gregori el Gran (590-604) se li atribueix una important reforma litúrgica, consistent en la compilació d'un sacramentari per a ús personal, un antifoner i el gran impuls en la fixació de les misses i de l'ofici.³⁰ Però no podem deduir, només per aquesta dada, que el costum que analitzem fos obra seva, i, per tant, datable de finals del segle VI o principis del segle VII, per molt temptador que sigui.

D'altra banda, cal considerar els documents litúrgics romans que no esmenten la praxi d'afegir l'eucaristia en els dipòsits de relíquies a l'hora de la consagració dels altars. El més antic, el Sacramentari Lleonià o de Verona, que data de finals del segle VI, no conté la cerimònia de consagració i dedicació de les esglésies.³¹ Tampoc les rúbriques del Sacramentari Gelasià —datat de finals del segle VII— no esmenten la col·locació de l'Eucaristia en la cerimònia de consagració de l'altar, que sí que hi figura descrita amb força detalls.³² M. Smith considera, de fet, que l'*ordo* de de-

28. SANT AMBRÓS, *Ep. 22, Ad Marcellinam*, PL 16, col. 1066.

29. *Supra*, nota 19.

30. El seu biògraf, el diaca Joan, diu que va fer un sacramentari, reunint en un sol llibre el Sacramentari Gelasià, del qual va eliminar, canviar i afegir moltes coses, *Vida de sant Gregori*, II, 17. També coneixia la consagració dels altars amb la deposició de relíquies —però no diu res del pa eucarístic—, com es desprèn de les instruccions que els dóna als missioners que anaven a evangelitzar els anglosaxons; recomana no destruir els temples pagans, sinó batejar-los amb aigua beneïta i aixecar-hi altars amb relíquies. Vegeu P. BATIFFOL, *Saint Grégoire le Grand*, Paris, 1928.

31. Potser no s'ha conservat, L. EIZENHÖFER i L. C. MOHLBERT, *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. capit. Veron. LXXXV [80])*, Roma, 1978.

32. Prescriu un ritú d'aspersió amb vi barrejat amb aigua amb caràcter d'exorcisme: «*Primitus enim ponis super cornu altaris digito tuo uinum cum aqua mixtum; et asperges altare septem uicibus, reliquum autem fundes ad basem. Et offeris incensum super altare odorem suauissimum domino*». L. C. MOHLBERG, *Liber Sacramentorum Romanum Aecclesiae Ordinis Anni circuli (Cod. Vat. Reg. Lat. 316, Paris, BN lat 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*, Roma, 1981, 692, p. 108. Vegeu també els cap. 88 a 92. Aquest costum d'ablució i unció dels altars el trobem en els llibres litúrgics posteriors, notablement en els pontificals. Raó de més per estranyar-nos que no s'esmenti l'Eucaristia col·locada a les confessions de l'altar.

dicació de les esglésies seria una aportació irofranca al Gelasià antic, perquè —sosté aquest autor— gran part d'aquestes cerimònies (consagració de l'altar, de les tovalles, de la patena i del calze i de la resta d'objectes litúrgics) no es feien a Roma fins a la introducció del Pontifical Romanogermànic; primitivament el ritu de dedicació consistia en la celebració de la missa *in situ* i el trasllat de les relíquies.³³

L'EUCARISTIA EN LA CONSAGRACIÓ DELS ALTARS A LA LITÚRGIA NARBONESA

El ritu desenvolupat a la seu de Narbona entorn de l'any 800 inclou la introducció del pa eucarístic juntament amb les relíquies en la cerimònia de consagració de les esglésies. Cal preguntar-se, però, si seria aquesta una influència romana o bé recolliria un antic costum hispànic o gal·licà, possibilitat que no es pot descartar, a causa del caràcter híbrid de la litúrgia catalanonarbonesa. M. dels Sants Gros, gran especialista de la litúrgia catalanonarbonesa, ha demostrat que l'*ordo* de la consagració de les esglésies d'aquest ús litúrgic és una barreja d'elements hispànics, gal·licans i romans. Entorn del 800, el compilador narbonès va incorporar les antífofes al ritual de consagració —conservades també a l'Antifoner de Lleó— i les oracions de l'antic *ordo* hispànic de dedicació, que no s'havien conservat al *Liber Ordinum*, i que, gràcies a aquest text narbonès, s'han pogut recuperar per al coneixement de la litúrgia hispànica.³⁴

Pel que fa al ritu de consagració de l'altar pròpiament dit, amb la col·locació de l'Eucaristia en la *depositio reliquiarum*, segueix literalment el que prescriuen les rúbriques dels *ordines romani*. A primer cop d'ull caldria esperar una influència directa romana sobre Narbona. Però això no és tan senzill d'esbrinar, perquè l'OR XLI núm. 29 i l'OR XLII núm. 11 són en gran part d'origen gal·licà, per la qual cosa podria produir-se la influència inversa dels ritus gal·licans, o fins i tot hispànics, sobre els romans.³⁵

REFLEXIONS SOBRE L'ORIGEN DEL COSTUM D'ACOMPANYAR LES RELÍQUIES AMB L'EUCARISTIA

Després d'haver fet aquest recorregut per les notícies que s'han conservat sobre la tradició de posar les espècies eucarístiques en els dipòsits

33. M. SMYTH, *La liturgie oublié. La prière eucharistique en Gaule antique et dans l'Occident non romain*, París, 2003, p. 1536-1537.

34. M. DELS SANTOS GROS, «El *ordo* romano-hispánico de Narbona para la consagración de iglesias», *Hispania Sacra*, vol. 19 (1966), p. 321-401, i «La liturgie narbonnaise témoin d'un changement rapide des rites liturgiques», *Liturgie de l'Église particulière et liturgie de l'Église universelle, Conférences Saint Serge, Paris, 1975*, Roma, 1976, p. 127-154.

35. M. DELS SANTOS GROS, «Symbolismes bibliques des autels romans en Narbonnaise», *Autour de l'autel roman catalan (Paris mai 2006)*, *Pro manuscripto*. Vull agrair a mossèn Gros que m'hagi enviat el manuscrit inèdit de la seva contribució a aquest col·loqui.

de relíquies per a la consagració dels altars, hem de reconèixer que no n'hi ha prou com per a traçar el seu origen i la seva evolució en les litúrgies occidentals.

És molt important que no oblidem que les dades cronològiques que ens aporten les fonts litúrgiques sovint són força inexactes, ja que la data de recopilació o de redacció del còdex no coincideix amb la data de la pràctica de certs usos que són, lògicament, anteriors, però de difícil datació. Si a aquest impediment afegim, a més a més, que el compilador pot barrejar tradicions litúrgiques de tot arreu, la dificultat es multiplica a l'hora d'identificar l'origen.

Malgrat aquests inconvenients, volem apuntar algunes consideracions sobre aquest costum litúrgic perquè pugui clarificar-nos què sabem del cert:

1. *Diferència en si hi col·loquen una o les dues espècies eucarístiques.* Si comparem l'ús hispànic —recollit en les inscripcions visigòtiques— amb la pràctica seguida a Roma, notem una diferència fonamental. Mentre que a Roma només es col·locaven tres porcions de l'hòstia consagrada, a Hispània s'acompanyava la *depositio reliquiarum* amb el Cos i la Sang de Nostre Senyor Jesucrist, el pa i el vi. És a dir, a Hispània es posaven les dues espècies eucarístiques, mentre que a Roma només hi posaven el pa consagrat.³⁶
2. *Diferència en la pròpia terminologia eucarística.* També hi ha una diferència interessant en la denominació que en fan de l'Eucaristia. A Hispània s'esmenta «*de cruore Domini*» i «*de pane Domini nostri*», i a Roma «*tres portiones corporis Domini*»; és a dir, «*pane Domini*» a Hispània davant de «*corporis Domini*» a Roma. També resulta si més no curiosa la prescripció segons la qual han de ser tres els fragments eucarístics, que coincideixen en nombre amb els tres grans d'encens.³⁷
3. *Les inscripcions visigòtiques, els testimonis més antics.* Si comparem les cronologies de les proves que hem pogut recollir sobre la inclusió de l'Eucaristia en els dipòsits de relíquies per a la consagració dels altars, ens adonem que les més antigues són les inscripcions visigòtiques. Recordem que la inscripció Vives 307 està datada l'any 652, per referència als anys de reg-

36. El costum de combregar sota les dues espècies sembla que estava força estès en època paleocristiana. Per a aquesta qüestió vegeu la Carta 63 de sant Ciprià, que refereix la comunió dels fidels amb el pa i el vi.

37. En aquest sentit, com assenyala M. dels Sants Gros, queda força clar que la voluntat és convertir el «sepulcre de l'altar» en el Sant Sepulcre de Nostre Senyor a Jerusalem. Vegeu: «Symbolismes bibliques des autels romans en Narbonnaise», citat *pro manuscripto*. També és remarcable el significat funerari que es realitza en la cerimònia de la vetlla de les relíquies que han de consagrar l'altar durant tota la nit. Vegeu P. SORCI, «Per una teologia dell'altare», , Milà, 1984, p. 63-87.

nat del reis Khindasvint i Recesvint, i que la inscripció Vives 548 la data aquest autor l'any 627, malgrat les dificultats per a la lectura de l'era hispànica.

Per tant, tenim documentat amb certesa aquest costum litúrgic a Hispània a la primera meitat del segle VII. A Roma, en canvi, les aproximacions cronològiques són menys precises, per la naturalesa dels textos litúrgics que ens han transmès aquest costum. A tot estirar, podríem remuntar-nos a la segona meitat del segle VII, si acceptéssim aquesta datació per a la redacció de l'OR XLII i el nucli primitiu del Sacramentari Gregorià, cosa que és merament especulativa i molt difícil de provar.

La fragilitat dels arguments fan impossible establir relacions de dependència o d'influències mútues d'unes tradicions sobre les altres. El marge de temps que separa la datació d'aquest tipus de consagració tan peculiar dels altars en una zona i l'altra sembla que és realment molt estret. Podria haver aparegut gairebé simultàniament a tots dos llocs? Ens parlen d'origens diferents les desigualtats a l'hora de posar-hi una o dues espècies eucarístiques? I les distintes denominacions del pa eucarístic, ens parlen de tradicions diferents?

RESUM

Dues inscripcions d'època visigoda, pertanyents als anys 652 i vers l'any 627, procedents de Guadix i de Mèrida, respectivament, esmenten les relíquies que foren col·locades en dos altars en consagrar-los. Curiosament, entre les relíquies, no solament s'esmenta el Cos de Crist sinó també la seva Sang. Posar uns fragments del Pa eucarístic junt amb les relíquies és un costum que ja és testimoniats en els antics ordres de consagració d'altars romans; en canvi, posar-hi també part de la Sang eucarística podria ser de tradició hispana perquè, segons sembla, només és esmentat en aquestes dues inscripcions.

ABSTRACT

Two inscriptions from Visigothic times, dated 652 and ca. 627 and coming from Gaudix and Mérida, respectively, mention the relics places in two altars upon their consecration. Curiously, the relics not only refer to the body of Christ but also to his blood. Placing a piece of eucharistic bread together with the relics is a custom already witnessed in the ancient orders of consecration of Roman altars; on the other hand, placing also a part of eucharistic blood could be a Hispanic tradition since it seems to be the only mentioned in these two inscriptions.